

Enfin il temp tardmedieval era la savida en l'Europa in privilegi dal clerus, da la noblezza e da las personas instruidas. Las classas dal pievel mesaunas e bassas eran per gronda part sclausas, ultra da metodos artisanalas e da medischina natirala documentadas. Quai è sa midà pir la mesadad dal 15. tschientaner cun l'invenziun da la stampa da cudeschs ed a l'entschatta dal 16. tschientaner cun la derasaziun da la refurmasziun. ► **32 Confessiuns** Tras quai è la savida, per uschè dir, vegnida democratizada; l'abiltad da leger e scriber è creschida era tar la classa mesauna superiura, uschia che quella ha survegni access a la litteratura religiusa e scientifica. Pir a partir da la mesadad dal 16. tschientaner ha questa midada cuntanschi er la populaziun pli vasta, uschia che adina dapli chasadas – surtut refurmadadas – avevan biblas, catechissem e cudeschs d'edificaziun e da chanzuns. La litteratura spezializada scientifica è restada reservada a las classas superiuras. Enfin il 19. tschientaner valeva il cudesch sco il vectur classic da la savida. Suenten en vegnidadas vitiars plaun a plaun autras medias sco gasettas e revistas, purtaders da malets e tuns ed a la fin anc medias electronicas (internet).

In indicatur impurtant per il stadi da furmazion d'ina populaziun en las bibliotecas **46.01** ch'ins ha pudì documentar er en il chantun Grischun dapi la mesadad dal 16. tschientaner. Avant existivan qua be inginas bibliotecas en claustras sco a Mustér, Cuira (Son Luzi), Cazas e Müstair. Las collecziuns da cudeschs pli veglias da questas bibliotecas spiritualas en per gronda part idas a perder cun l'ir dal temp. En las

Trais Lias han pudì vegnir documentadas sorprendentamain bleras bibliotecas e collecziuns da cudeschs, naschidas en l'Ancien Régime, da bibliotecas spiritualas e da citads cun passa milli toms sur bibliotecas da chastels e famiglias gist uschè vastas enfin a la collecziun da cudeschs d'ina chasada da purs cun paucs toms.

Notizias da possess en singuls toms furneschon infurmaziuns preziasas davart ils possessurs, ma era davart il «viadi» dals cudeschs. Da princip pon ins constatar ina differenza marcanta tar la repartiziun geografica da las bibliotecas: en la Val dal Rain da Cuira, en il Signuradi, en la Tumbleastga ed en las vals dal sid rumantschas e talianas devi bler dapli bibliotecas ch'en la Surselva catolica, en las vals per lung dal Rain Posterior ed en il Partenz. Las raschuns per quai en da natira confessiunala, sociala ed economica. En las regiuns catolicas era anc ditg surtut il clerus il purtader da savida, tranter Tusaun e Fläsch devi bleras bibliotecas da famiglias noblas ed en l'Engiadina ed en las vals dal sid regnava in spiert cosmopolitic grazia a l'emigraziun artisanala. **46.07**, ► **30 Migraziun** Las notizias da possess dattan er in'invista interessanta davart l'abiltad da leger da las dunnas ch'era gia il 18. tschientaner sorprendentamain gronda. Las dunnas possedeavan surtut cudeschs religios.

En las Trais Lias e pli tard en il chantun Grischun devi fitg bleras stamparias. **46.02** La pli veglia, l'Officina Landolfi a Poschiavo, è gia documentada la mesadad dal 16. tschientaner. Pir pli tard en stamparias vegnidadas fundadas er en auters lieus: 1659 a Scuol, ils onns 1670 e

46.06

Pressa da stampar da la stamparia Strada/Valsot
Da las bleras stamparias da pli baud en il Grischun en be paucs utensils vegnids conservads. In bel exempel è la pressa a maun da la stamparia Janetta a Strada en l'Engiadina Bassa dals onns 1840 ch'è oz en il Museum retic.

46.07

Biblioteca dal chastè Salenegg, Maiavilla
Sco che chasas burgaisas e palazis pumpus duevan inditgar la reputaziun ed il bainstar da lur abitantas ed abitants, vegnivan er bibliotecas bain dotadas savens instrumentalizadas e preschentadas da lur possessuras e possessurs sco perditgas da lur furmazion e cultura.

46.01

Derasaziun da las bibliotecas e collecziuns da cudeschs pli grondas cun passa 100 toms en l'Ancien Régime, 2022.

Las pli bleras e vastas bibliotecas en en il Grischun dal Nord (Cuira, Mustér, Signuradi). Il segund center è en il Grischun dal Sid (Engiadina, Poschiavo, Müstair), entant ch'en il Grischun Central en enconuscentas be paucas collecziuns da cudeschs pli impurtantas.

Dumber da cudeschs en bibliotecas:

100–500 cudeschs

500–1000 cudeschs

1000–2000 cudeschs

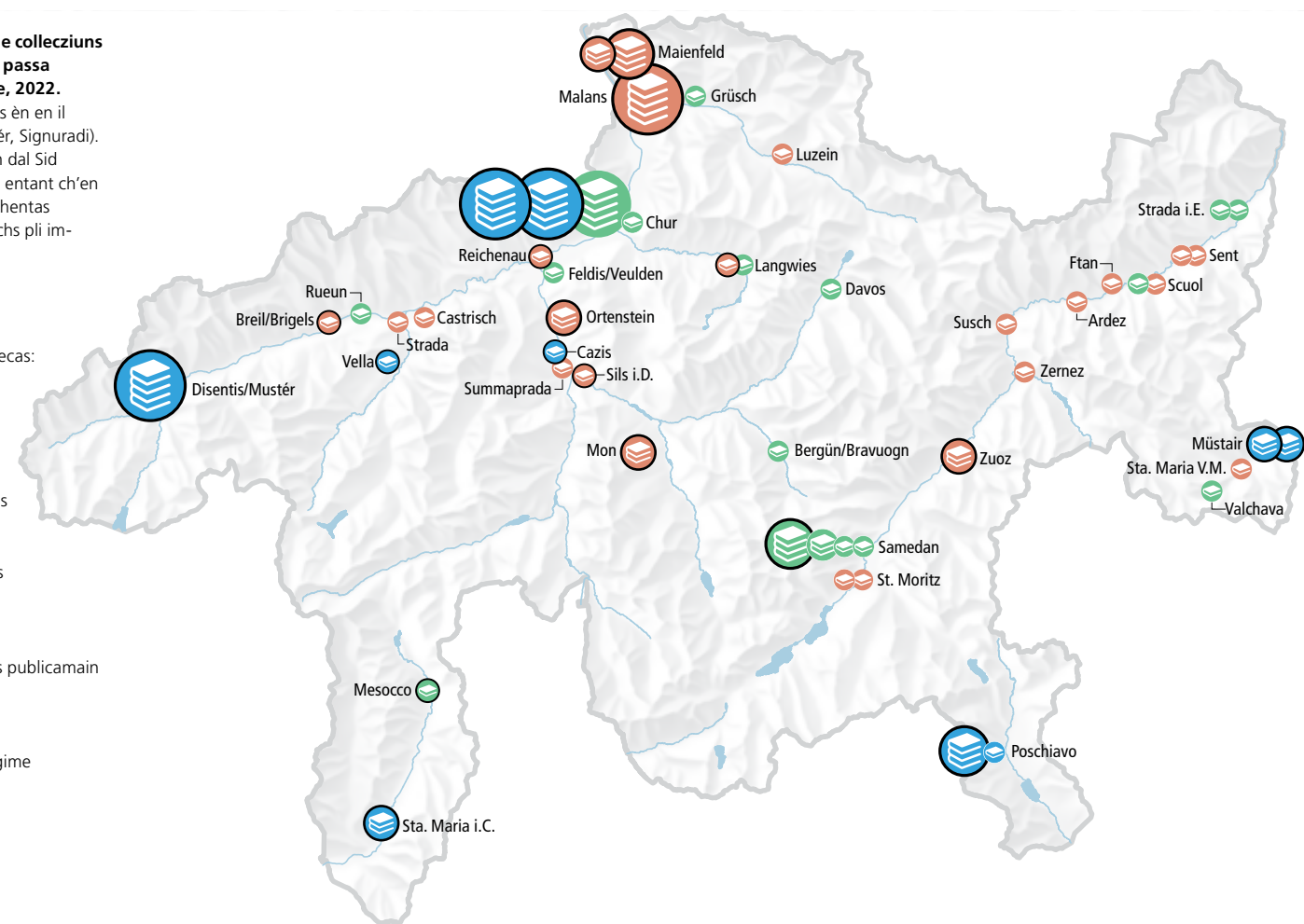
passa 2000 cudeschs

2022 bibliotecas accessiblas publicamain

bibliotecas da baselgias

bibliotecas privatas

medem lieu en l'Ancien Régime

46.02

Derasaziun da stamparias en il chantun Grischun dapi il 16. tsch.

Las stamparias ch'han existì tschintg onns u dapli en vegnidadas registradas. Sco tar las bibliotecas en ils centers en il nord ed en il sid dal chantun. En il Grischun Central en els surtut a Tavau, Arosa e Tusaun. Betg resguardads en ils servetschs d'offset e da repro naschids a partir da l'entschatta dal 20. tsch.

Durada da l'existenza da stamparias:

sut 10 onns

10–50 onns

50–100 onns

100–150 onns

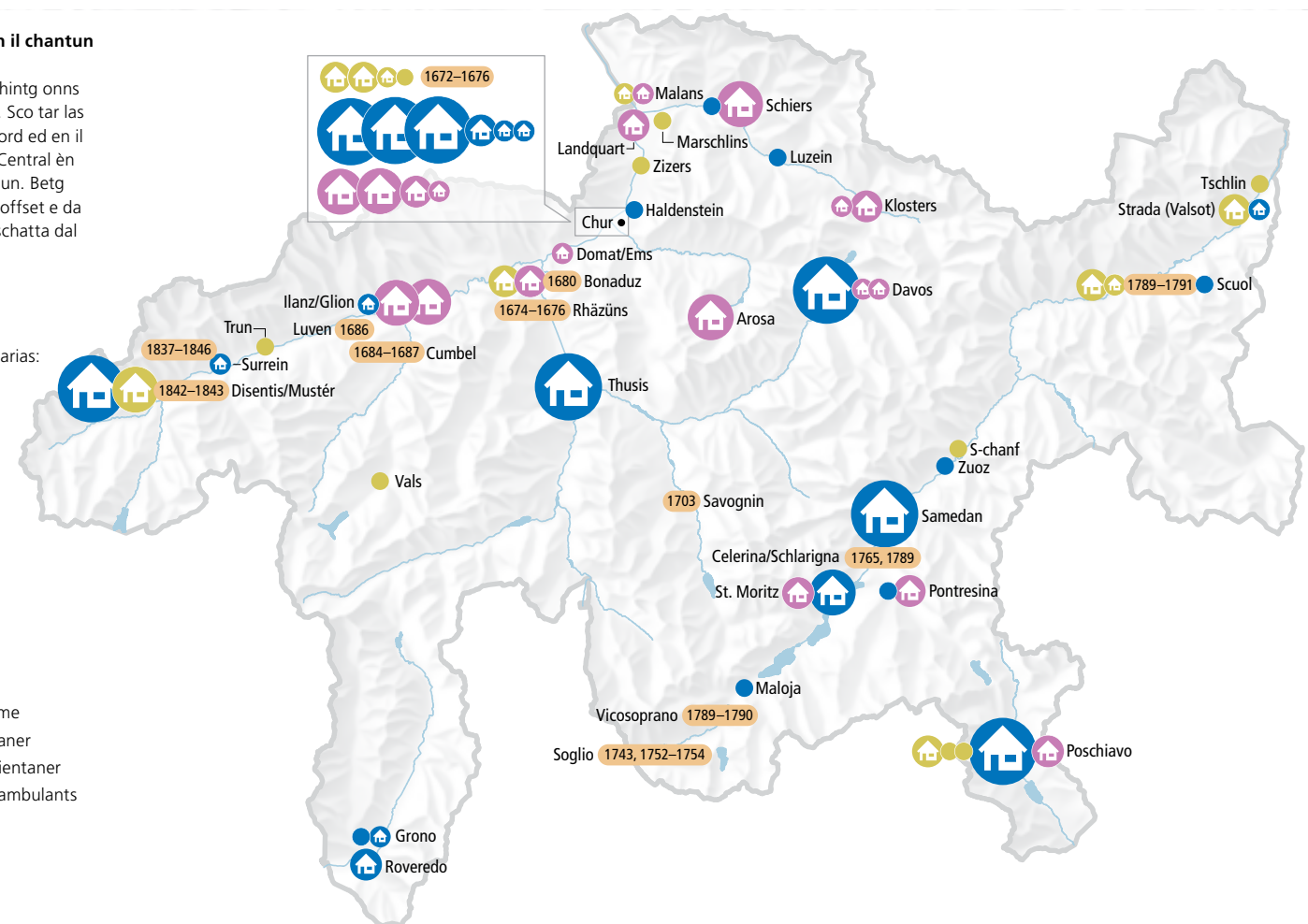
passa 150 onns

fundaziun en l'Ancien Régime

fundaziun en il 19. tschientaner

fundaziun en il 20./21. tschientaner

cumprovas da stampadurs ambulants

46 1680 a Cuira, Panaduz, Tschlin/Strada ed en l'ambient da la claustra da Mustér. **46.06** En il 18. tschientaner è naschidas bleras autras stamparias che sa concentravan, a partir dal 1800, adina dapli a Cuira. Vitiers è vegnids intgins stampadurs ambulants.

La densità da las manufacturas da cudeschs en l'Ancien Régime s'explitga cun la diversità linguistica da la republica da las Alps. ► **04 Linguas Damai** ch'ina gronda part da la populaziun discurreva rumantsch, stuevan cudeschs cumparar en questa lingua. Singuls cudeschs rumantschs vegnivan bain stampads en Svizra (Turitg, Basilea) u schizunt a l'ester (Augsburg), ma la pli gronda part derivava da la produziun indigena. En il 19. tschientaner è naschidas a Cuira ed en las vischnancas da center regionalas bleras stamparias da cudeschs pli grondas e pli pitschnas, surtut er pervi da la cumpariziun da gasettas e revistas. En la segunda mesadad dal 20. tschientaner è il dumber da stamparias pitschnas e servetschs da repro creschì ferm cun il progress tecnic. Ils onns 2000 è lura lur dumber ed era quel da fatschentas pli grondas puspè sa reduci. (betg resguardà en la grafica **46.02**).²

La trilinguitad da la populaziun grischuna sa reflectescha er en la pressa. La fundaziun da stamparias è stada ina premissa impurtanta per la cumpariziun da gasettas e revistas regionalas. **46.03** Las emprimas èn cumparidas gia il 18. tschientaner, per exempel la «Churer Montägliche Zeitung», la «Churer Zeitung» e la «Gazetta ordinaria da Scuol» sco era la revista «Der Sammler». Pir suenter la Revoluziun franzosa e la furmazion da las partidas politicas en il 19. tschientaner è naschidas bleras gasettas en tudestg e talian sco er en ils idioms rumantschs. En il 19. e 20. tschientaner è la produziun da gasettas sa concentrada oravant tut sin la citad da Cuira. Ulteriurs centers da la pressa regionala eran Tavau, Mustér, l'Engiadin'Ota, Schiers, la part sut dal Mesauc, Poschiavo e Tusaun. Sco en l'entira Svizra ha cumenzà er en il Grischun ina concentraziun dals titels regionalas e locals a partir da l'ultim terz dal 20. tschientaner. Grondas chasas da medias èn naschidas, cunzunt la «Somedia» a Cuira. Per la visualisaziun han ins reuni en tut indesch gasettas dal di, diesch da lingua tudestga ed ina rumantscha. Avant eran ellas tuttas, cun excepziun da la «Davoser Zeitung», cumparidas a Cuira.³

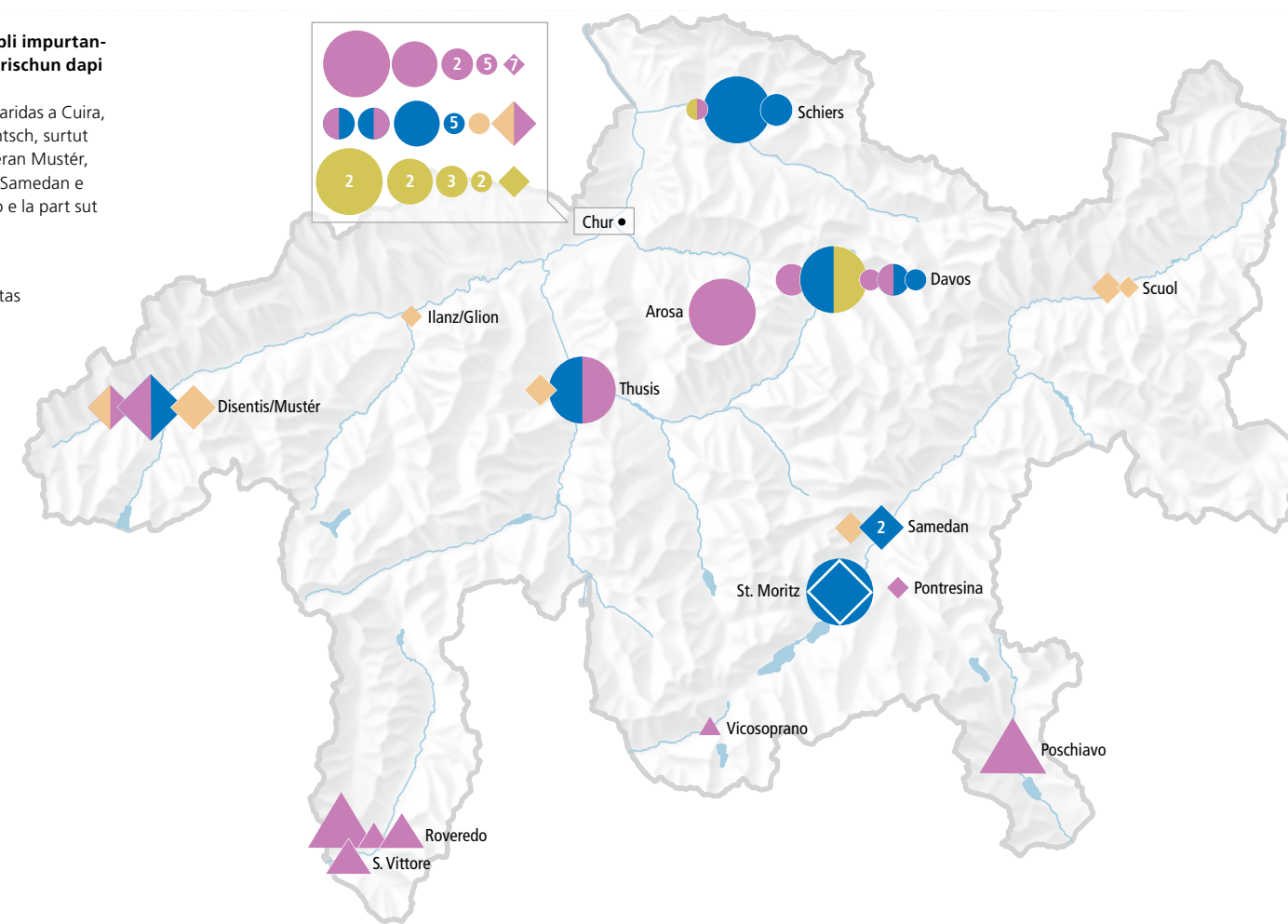
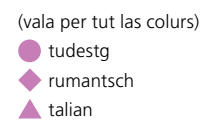
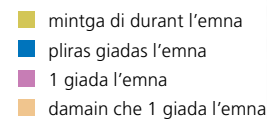
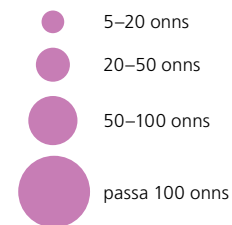
En la segunda mesadad dal 18. tschientaner è naschidas en il Grischun sco era en la Confederaziun societads influenzadas da l'illuminissem **46.04**, che publitgavan per il pli lur atgnas revistas. Ellas vegnivan purtadas da l'elita sociala dal pajais e vulevan meglierar la furmazion e l'agricultura sco er promover l'economia e la perscrutaziun. Questas societads – la Societad per la perscrutaziun da la natira e la Societad Istorica datti anc en il 21. tschientaner – han cumpensà fin ad in tschert grad la mancanza d'instituziuns da furmazion superiura en il chantun.⁴

La perscrutaziun instituziunala en il Grischun è sa sviluppada a l'entschatta dal 20. tschientaner. En il lieu da cura climatic da Tavau è ella sa sviluppada en il context da sanatoris, nua che persunas cun tuberculosa vegnivan tractadas dapi ils onns 1860. La strategia chantunala da furmazion e d'innovaziun numna sis champs da profil, sin ils quals la perscrutaziun sa concentrescha en il Grischun: «turissem ed economia», «resursas e privels da la natira», «tecnologias-clav», «cultura e diversità», «life science» e «computational science». L'Academia Raetica cun sedia a Tavau è dapi il 2006 l'associaziun da var 30 instituts da perscrutaziun, da scolas autas engaschadas en la perscrutaziun e da clinics en il Grischun e conturns (stadi 2023).⁵ **46.05**

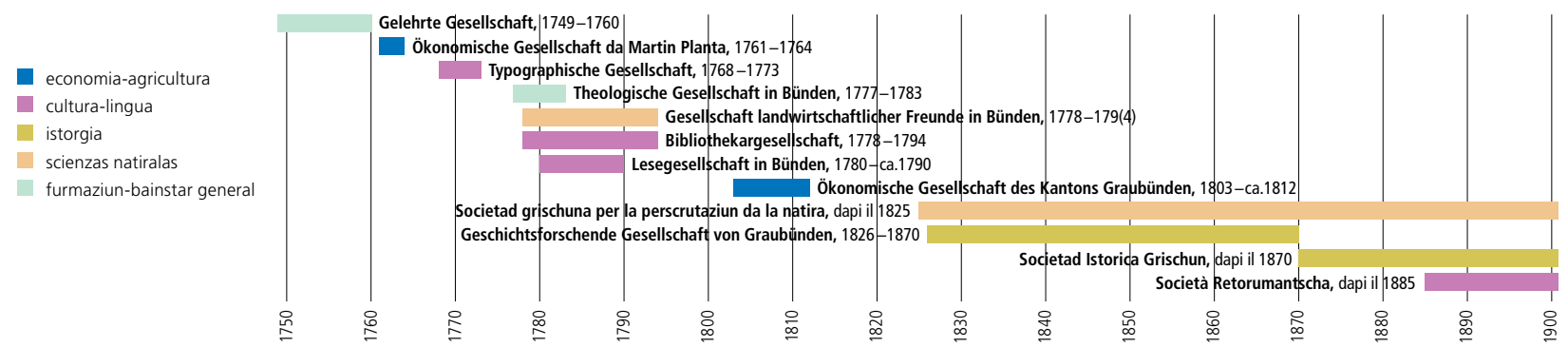
46.03
Lieus da publicaziun da las pli impurtantas gasettas en il chantun Grischun dapi il 18. tsch.

Las pli bleras gasettas èn cumparidas a Cuira, tranter quellas bleras en rumantsch, surtut en sursilvan. Ulteriurs centers eran Mustér, Tusaun, Arosa, Schiers, Tavau, Samedan e San Murezzan sco er Poschiavo e la part sut dal Mesauc.

Durada da l'existenza da gasettas (vala per tuts ils simbols)

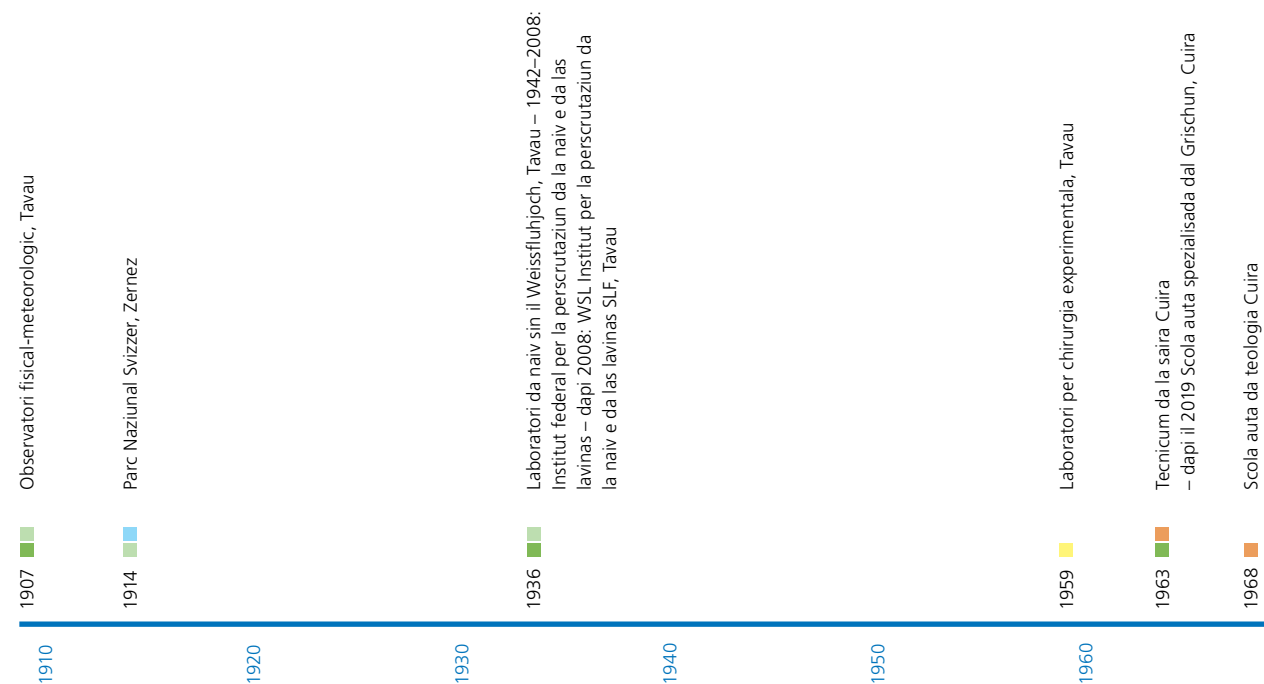

1 Bernhard/Margadant 2024; Bernhard 2022.
2 Bornatico 1976; Collenberg 2012; Wild 2012; Pieth 1940.
3 Bornatico 1976; Caduff 1964; Cantieni 1984; Collenberg 2012; Foppa 2022; Schmid 2020.
4 Lorenz 1901; Tönjachen 1937; Dolf 1943; Pieth 1945, S. 292–297; Spinas 1967; Sprecher 1875/1951; Margadant 1980; Erne 1988; Müller 2000; Collenberg 2010; Collenberg 2012; Hitz 2020.
5 Lindner/Weber 2007; Innovationsstrategie Graubünden 2020.

46.05
Perscrutaziun instituziunala il 20. e 21. tsch.

La perscrutaziun instituziunala en il Grischun è sa sviluppada a l'entschatta dal 20. tsch. Uschia perscrutescha l'Observatori fisical-meteorologic a Tavau gia dapi il 1907 l'influenza dal sulegl sin il clima da la terra. L'Institut da perscrutaziun AO Tavau, ch'è vegni fundà il 1959, ha ina posiziun da leader mundiala en la perscrutaziun preclinica per la chirurgia d'accidents e l'ortopedia.

46.04
Societads economicas, da las ciencias naturalas, culturalas ed istoricas en il Grischun dapi il 1750

En il 18. e 19. tsch. è naschidas bleras societads. Intginas dad ellas n'han betg survivì ditg, autras datti anc oz (Societad per la perscrutaziun da la natira e Societad Istorica, Societad Retorumantscha). Las colurs inditgeschan ils champs tematics.

instituziun, lieu
orientaziun
onn da fundaziun